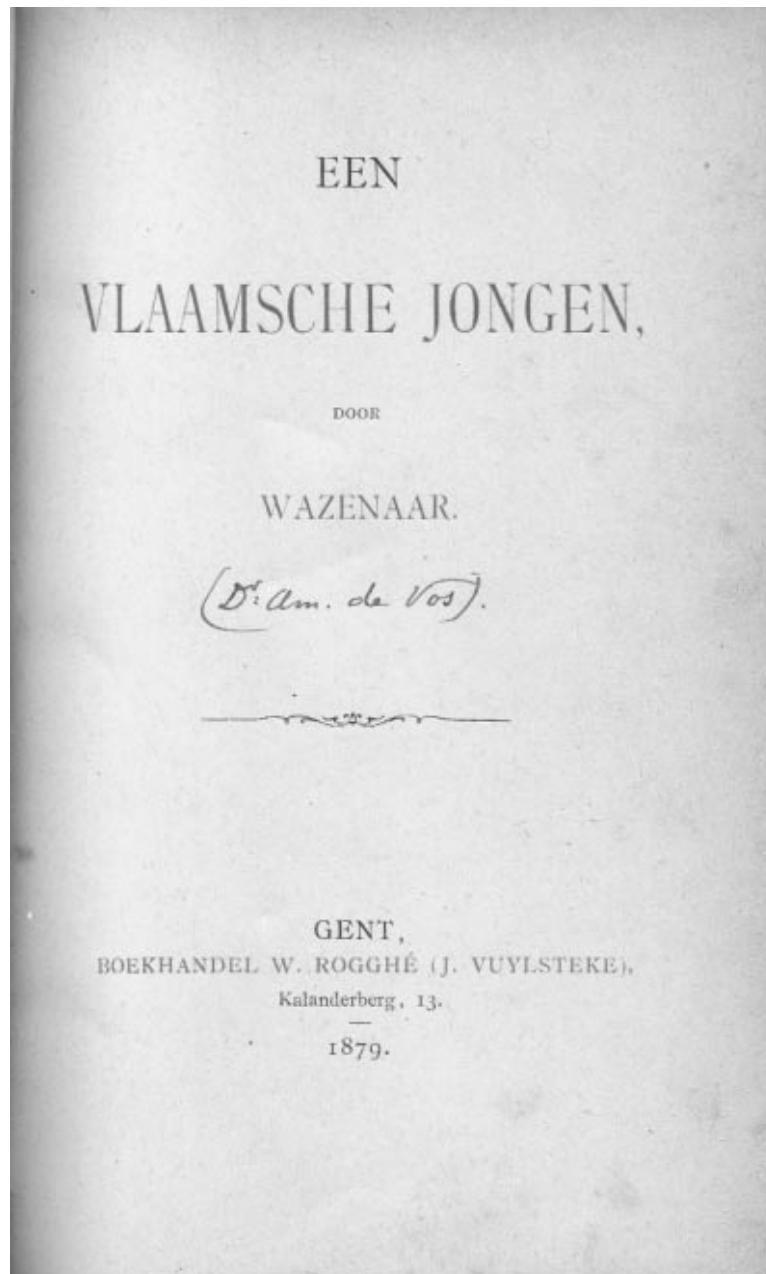

© JEAN KOENE 1998

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, gekopieerd of overgenomen,
zonder de schriftelijke toestemming van de schrijver.

Keizersnede ten tijde van de cholera

Over 'Een Vlaamsche jongen' van Wazenaar (1840-1906)

KEIZERSNEDE TEN TIJDE VAN DE CHOLERA

Toen de Limburger Fons Erens, schrijver van enkele historische studies en romans, zich voorbereidde op zijn huwelijk in de katholieke kerk, had hij ondermeer een gesprek met de deken van Roermond. Erens trouwde in het begin van de jaren veertig, tijdens Wereldoorlog II, toen het katholicisme nog helemaal op de oude, negentiende-eeuwse leest was geschoeid. Wat in het gesprek met de deken ter sprake kwam, laat zich gemakkelijk raden. Het seksuele leven van de gelovigen was in die dagen nog streng gereguleerd. Gehuwden konden zich weliswaar wat meer permitteren dan ongehuwden, maar ze dienden zich toch strikt aan de voorschriften van de kerk te houden. De Roermondse deken zal ten behoeve van de trouwlustigen die voorschriften nog eens duidelijk op een rijtje hebben gezet.

OBSCUUR BOEKJE

Wat mocht en niet mocht op het terrein van de seks was in 1927 –niet zo heel lang voor de oorlog dus – nog eens haarfijn uiteengezet door de juridisch geschoolde pater Mr. W.J.A.J. Duynstee C.S.S.R. in zijn boek *De leer der kuisheid*. Wie dat boek nu leest, staat verbaasd over wat daarin allemaal naar voren wordt gebracht en over de gedetailleerdheid waarmee allerlei vormen van ‘onkuisheid’ worden beschreven. Ondanks de vele details die de pater behandelt, wordt het kernpunt uit het betoog geen moment uit het oog verloren: geslachtsgemeenschap is alleen geoorloofd in het huwelijk en dan nog uitsluitend als er in principe kinderen van kunnen komen. Elk ander geslachtelijk verkeer leidt ten verderve.

Duynstee ontleende de grondgedachte van zijn betoog – zoals hij meedeelt – aan de middeleeuwse theoloog en wijsgeer Thomas van Aquino. ‘De geslachtsdaad – zo drukte Thomas het volgens Duynstee “min of meer” uit – wordt in wezen gesteld volgens de ordening Gods, wanneer zij gesteld wordt op een wijze, die uiteraard gericht is op het natuurlijk doel van de daad’. Dat natuurlijk doel is de voortplanting en als dat doel niet wordt nagestreefd, past de seksuele activiteit niet in de ordening Gods. Zoiets gaat in tegen de door god ingestelde ‘natuurlijke orde’ en is daardoor ‘onkuisheid’: ‘altijd zonde’, schrijft Duynstee, ‘grootte zonde’ zelfs.

FOETUSDOOP

Het zal Erens, die een tijd voor priester studeerde, niet vreemd in de oren geklonken hebben. Nieuw was voor hem wellicht wel een ander onderwerp dat door de deken aan de orde werd gesteld. Daarbij

ging het om de vraag, wat ouders te doen stond, als er zich onverhoopt een miskraam zou voordoen. Volgens de deken had ieder christenmens de plicht, een nooddoopsel toe te dienen aan een te vroeg geboren vrucht, 'hoe klein ook van omvang'. De Kerk leerde in die tijd ook al, dat het meest minuscule, zelfs het microscopisch kleine menselijke kiemetje al een ziel had, die met alle zorgen omringd diende te worden. Een ziel die niet door de doop van de smetten der erfzonde gereinigd was, kon nooit of te nimmer in de hemel komen. Voor de ziel van een ongedoopt mens, was in het gunstigste geval slechts een plaats beschikbaar in het voorgeborgte der hel. Dat was geen begerenswaardige plaats, want de ziel bleef daar voor eeuwig verstoken van de hemelse vreugde en van het genot van 'Gods aanschijn'.

Al deze theorieën, waarmee vele generaties werden opgevoed, waren nergens anders op gebaseerd dan op abstracte redenering. Te bewijzen viel er op dat gebied niets. De mensen hadden blijkbaar geen behoefte aan bewijs. Ze namen op gezag aan, dat er een God was die de natuurlijke orde had ingesteld, dat de mens een onsterfelijke ziel had en dat alle mensen belast zijn met de gevolgen van een erfzonde. Het idee van de erfzonde werd ontleend aan de bijbel, aan het mythologische verhaal over het ontstaan van de wereld en van de eerste mensen: Adam en Eva.

DOKTER IN DE 19DE EEUW

Tot welke gedachtecronkels en dwaze praktijken dergelijke ongefundeerde theorieën konden leiden, bleek al uit het voorbeeld van de foetusdoop, waarvan Erens gewag maakt in een van zijn boeken. Nog idioter kon het vroeger toegaan bij het overlijden van een zwangere vrouw. Een absurd voorbeeld daarvan is te vinden in een boek uit de negentiende eeuw, geschreven door de Belgische geneesheerschrijver Dr. Amand de Vos (1840-1906).

WAZENAAR

Of Amand de Vos veel geschreven heeft, weet ik niet zeker. De befaamde lexiconschrijver K. ter Laan noemt hem als schrijver in zijn 'Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid'. Hij vermeldt een drietal werken van hem en deelt mee dat de schrijver geboren is in Exaarde bij Lokeren in het Land van Waas, – wat wellicht de verklaring levert voor de schuilnaam die De Vos altijd gebruikte: Wazenaar.

De Vos was legerarts in Gent. Hij eindigde zijn carrière als bataljonsdokter en werd op zijn vijftigste met pensioen gestuurd. Met die maatregel was hij het niet eens en hij protesteerde ertegen met het geschrift *Een officier geworgd*. In zijn boek *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* typeert R.F. Lissens, schrijver Wazenaar als een temperamentvol, prikkelbaar man, zonder duidelijk te maken waarop die typering berust. Mogelijk had hij *Een officier geworgd* gelezen – een fel protestschrift volgens K. ter Laan – en daaruit afgeleid dat de schrijver daarvan een heetgebakerd type moest zijn geweest. Dat neemt niet weg dat Lissens zich waarderend uitlaat over Wazenaar en hem in één adem noemt met de Vlaamse realisten Reimond Stijns en Isidoor Teirlinck. Die eer kent hij Wazenaar toe op grond van zijn boek *Een Vlaamsche jongen*, dat ongewoon realistisch is uitgevallen en waarvan algemeen wordt aangenomen dat het veel autobiografische elementen bevat.

‘EEN VLAAMSCHE JONGEN’

In zijn autobiografisch gekleurde roman *Een Vlaamsche jongen* beschrijft Wazenaar de ontwikkelingsgang van Constant Vliermans, een boerenzoon die op eigen kracht, maar moreel gesteund door enkele professoren van de Gentse universiteit, het weet te brengen tot doctor in de geneeskunde. Constant is geen gewone boerenjongen. Hij is al op jeugdige leeftijd erg leergierig en verzot op lezen. In de winter, als het werk op het land stilligt, volgt hij het onderwijs op de gemeentelijke school. Daar leert hij lezen en schrijven en bereikt hij al gauw een aanzienlijke voorsprong op zijn klasgenoten. Zomers kan hij niet naar school, want dan heeft zijn vader hem nodig als koeienwachter. Het schoolse leren houdt dan even op, maar niet het lezen van zijn geliefde boeken. Als hij de koeien moet hoeden, neemt hij mee wat er thuis aan leesvoer te vinden is. Veel bijzonders is dat niet. Op de boekenplank van zijn ouders staan kerkboeken en een catechismus en verder nog wat werkjes als: *De catholieken paedagoog*, *Het Oude en het Nieuwe Testament*, *De weg des hemels* en *De godvruchtige hovenier*. Maar het maakt Constant in het begin niet veel uit, als hij maar lezen kan.

Later weet hij de hand te leggen op de *Ideeën* van ‘den zoo onkerkschen Multatuli’. Een vrouw die hem lezend in dat boek ziet lopen, zegt tegen haar buurman: ‘Dit jaar zal onze oogst gezegend zijn; kijk maar eens hoe daarvoor gebeden wordt’. Gelukkig kan ze niet vermoeden in wat voor een ‘slecht boek’ Constant loopt te lezen.

Volgens Wazenaar beschouwden de Vlaamse boeren in zijn tijd alles wat niet katholiek was als slecht, hoewel hun katholicisme niet diep geworteld was. De ‘godsdiens bij vele onzer landzaten – aldus Wazenaar in zijn boek – is oppervlakkiger dan menigeen wel denken zou. Zij nemen er dikwijls niet meer van dan hun belieft. Vrijdenkers zonder het zelf te weten’. Verbazing- of ergerniswekkend vindt Wazenaar dat overigens niet. Volgens hem zijn alle mensen in heel Europa aan elkaar gelijk, of ze nou godsdienstig zijn of niet. De natuur blijkt altijd weer sterker dan de leer. De belangrijkste zedelijke begrippen dragen de mensen in zich. Ze weten heel goed het verschil tussen eerlijk en oneerlijk en hebben daarnaast een vaag idee van een opperwezen en van de onsterfelijkheid van de ziel. Zo is het ook gesteld met de Vlaamse boer. Echte ‘kerkvroomheid’ tref je bij hem niet aan. Wazenaar was liberaal en vertrouwde erop dat met de vooruitgang alle geloof zou verdwijnen.

Zover is het met zijn alter ego Constant Vliermans nog niet, als die door zijn ouders naar een klein seminarie wordt gestuurd om voor priester te studeren. De kleine jongen heeft dan nog het gevoel dat alles zonde is. Al spoedig blijkt dat hij een achterlijk dorpskind is, dat gemakkelijk voorwerp van spot wordt van zijn medeleerlingen. In zijn manieren, in zijn kleding, in alles wijkt Constant af van de anderen. Maar hij past zich snel aan, vindt zijn eigen weg en begint zijn eigen opvattingen te koesteren. Met het priesterschap lijken die opvattingen steeds minder te harmoniëren, waarom hij na enige tijd het besluit neemt met de seminarie-opleiding te stoppen.

Hij gaat naar een andere school. Zijn studie verloopt zo voorspoedig, dat hij, tot verbazing van iedereen in zijn dorp, in Gent kan gaan studeren voor arts. Zijn bestaan in die stad is niet gemakkelijk. Hij heeft weinig geld, zodat hij geen studieboeken kan aanschaffen. Dankzij de hulp van enkele professoren die veel in hem zien, kan hij zich door de moeilijke jaren heen worstelen. Dan breekt de tijd aan, dat hij praktijkervaring moet gaan opdoen.

In Gent kan hem geen stageplaats worden toegewezen. Het provinciaal bestuur, door katholieken gedomineerd, heeft voor de heidense universiteit van Gent de geldkraan verder dichtgedraaid en daardoor is in het universiteitsziekenhuis maar beperkte mogelijkheid voor stagiaires. Maar Constant vindt een uitweg. Er is voor hem een plaats in een katholiek ziekenhuis, even buiten Gent, waar nonnen de dienst uitmaken. Dat een student uit Gent bij hen terecht kan, heeft een bijzondere oorzaak. Er is een cholera-epidemie uitgebroken en dat heeft tot gevolg, dat studerende rijkeluiszootjes er niets voor voelen om in het ziekenhuis van de nonnen te werken. Dat ligt namelijk bomvol met cholera-patiënten. Tientallen mensen sterven daar dagelijks en het besmettingsgevaar is er groot. Maar Constant heeft geen keuze en neemt het baantje aan.

Het werk in het ziekenhuis is zwaar en ondankbaar. De medische wetenschap staat op dat moment nog machteloos tegenover ziektes als de cholera, die een gevolg zijn van onhygiënische toestanden of van besmet drinkwater. De verpleging van de patiënten heeft daardoor meer weg van stervensbegeleiding dan van geneeskundig ingrijpen.

De nonnen in het ‘gasthuis’ spannen zich op hun manier in om het leed van de stervenden te verzachten. Ze bidden en lezen stichtelijke verhalen voor om de zieken wat af te leiden, maar doen niets om de ziekte effectief te bestrijden. Ze leuren met Lourdeswater en zitten vaak ‘paternosters’ te prevelen in de kapel. Hun inspanningen zijn meer gericht op het zielenheil van de patiënten dan op hun genezing. Een dwaas gedoe, als we Wazenaar mogen geloven:

Zij stelden bij eene aamborstige vrouw, die op het stikken zat, het ingeven uit van een dringend braakmiddel, omdat ze de aamechtige “sloor” eerst de H. Communie hadden doen ontvangen. Achtten zij dus den ingezwolgen god niet bestand tegen de werking van het uitdrijvende poeier? Of vonden zij alle recept van den dokter bij den H. Hostie overbodig?

In dokters blijken de nonnen weinig vertrouwen te hebben en die houden zij dan ook zoveel mogelijk bij de patiënten vandaan. Met de grootste waakzaamheid proberen zij te voorkomen, dat de dokter een naakte vrouw te zien krijgt. Daarom melden zij altijd maar weer, dat er met de zieken niets ernstigs aan de hand is. De taak van de arts is daardoor beperkt. Hij is er om de dood vast te stellen en nodeloze ingrepen te verrichten, niet ten bate van de zieken, maar ten dienste van de godsdienst.

Meer dan eens komt het voor dat een zwangere vrouw aan de cholera sterft. Het onvoldragen kind is doorgaans al vóór de moeder aan de cholera, de uitdrogingsziekte, overleden. Slechts een heel enkele keer blijkt het kind de moeder enkele ogenblikken te overleven. In verband met die eventualiteit moet de arts onmiddellijk na de dood van de moeder ingrijpen, de buik en de baarmoeder opensnijden, zodat het ongeboren kind – of wat daar in theorie voor moet doorgaan – nog gedoopt kan worden. Als de dokter zijn werk gedaan heeft, wordt het doopsel toegediend door een assisterende non. Constant voldoet niet helemaal aan de verwachtingen van de nonnen. Hij durft het mes er niet vlug genoeg in te zetten, omdat hij absoluut zeker ervan wil zijn dat de moeder echt dood is en haar overlijden niet door zijn ingrijpen veroorzaakt of bespoedigd wordt. De nonnen zijn ongeduldiger en willen het onzekere voor het zekere nemen, omdat de eeuwige zaligheid van een kinderziel op het spel staat. Hoe

een dergelijke ‘reddingsoperatie’ in tijden van de cholera verliep, beschrijft Wazenaar in het hoofdstuk ‘De keizersnede’. Omdat hij beseft dat de beschrijving van zo’n ‘sectio caesarea post mortem’ door de lezers als weerzinwekkend, als stuitend zal worden ervaren, waarschuwt hij bijvoorbeeld voor het ‘volle realism’ waarop hij hen zal gaan onthalen. Een fragment uit DE KEIZERSNEDE:

Een der hardste verplichtingen van zijn ambt, en eene van de ondankbaarste tevens – was het uitvoeren der keizersnede na den dood, inzonderheid tijdens de volksziekte.

Meermalen (...) werd de jonge heelmeeester’s nachts gewekt en naar zaal 9 geroepen. Hij wist wat dat beduidde. Dommelend opgesprongen uit den ongedurigen slaap, daalde hij, van eenige snijtuigen voorzien, naar de eenzame zaal af, waar hij ontboden werd. Het was eene vrij groote kamer in eenen afgelegen hoek van ’t gebouw.

Ziet gij daarbinnen, bij den schemer van een flauw waslicht, dat hoog ledekant, door gestreepte tijken gordijnen omsloten? Daarin ligt, met een crucifix op de borst, dat ze de kracht niet meer heeft in de vingers te houden, eene zieltogende, zwangere vrouw, die de cholera niet zal sparen, terwijl zij in haar een dubbelen tol getroffen heeft.

Nevens haar aan de hoofdpeluw zit eene gasthuisnon te bidden in een Latijnsch Horae-boek met roode letters, waar zij geen syllabe van verstaat. Het is er donker en stil rondom. Alleen de nachtkoelte, die zucht in de acacia’s buiten, brengt door het open wipvenster een geritsel des levens in die zwijgende voorkamer van den dood.

‘Het zal niet lang meer duren’, fezikt de zuster den naderenden jongeling tegen.

Hij tast naar den pols en voelt hem niet meer slaan; maar zijn oor, dat de ontvleeschde ribben raakt, vat bijwijlen nog eene doffe klopping in den linkerboezem. Flets en als ontwricht wegen de lidmaten der bewustlooze stervende. De ingevallen oogbollen turen starlings en verglaasd tusschen de uitgepinkte wimpers weg.

Het eenige wat nog asem verraadt, is van tijd tot tijd het stuiptrekken van mond en kin, met een onderbroken gesnak, eer zichtbaar dan hoorbaar, dat allengskens, allengskens zeldzamer wordt.

“Die snik, Mijnheer, was dieper dan de vorige; zou het niet reeds de leste zijn?”

Zoo gist de zuster met eenig ongeduld.

- “’t Is mogelijk, ma soeur; want niets beweegt er zich op dit oogenblik; zelfs in heur hart schijnt nu alle gerucht gedoofd.”

“Houd het lichtje goed zoo, wat hooger, als ’t u belijft.”

“Ik zie ook niets meer dat leeft; doch laat ons voorzichtig zijn.”

Beiden zitten dien laatsten strijd met verschillenden angst na te staren:

Hij: “Indien ik eens die vrouw vermoordde door te spoedige verwonding!”

Zij: “Indien het kind eens zonder doopsel bezweek”.

Zij spelt het ‘Proficiscere, anima... = Vertrek, christene ziel, uit deze wereld’ enz.

En hij neigt (sic –JK) zich opnieuw over het onreine lichaam, en vangt in neus en mond den venijnigen wasem der klamme dekens op.

“Ziet ge? Nóg een stuip, zuster, na de lange tusschenpoos.”

En nu wachten zij weer, zelf bijna zoo stil als die daar lam neerligt. Zij wachten, in gewetensvolle aandachtigheid...

Waait er niet een damp nog uit de veege longen, die een mat wolkje spreidt op den voorgehouden spiegel?... Het was eene dwalende schaduw slechts, die gleed langs het glas.

Bewoog niet even dat vlokje watte over de half opene lippen?... Ja, maar 't zijn de blaasjes van het uitbobbelen kwijlschuim, die vaneen spattend invallen er onder.

Weifelde de vlam der kaars daar niet van een tochtjen adem nog?... Het is enkel 't geflodder van de mouwen der opstaande non, dat roering brengt in de lucht.

Is er niet eene trekking der wangspieren onder 't afdruppelen van gesmolten was? En het aanraken met den gloeienden brandknop?... Neen, niets meer, niets.

“Ja, ja; nu heeft ze den geest gegeven”, eindigt de zuster, en maakt ijlings den uitgesprongen navel bloot.

En hij – hij weerhoudt zijn gewapende hand nóg.

Eerst, als hij zich eindelijk wel zeer zeker acht dat alles nu gedaan is, kerft hij, met lichte drukking op het lemmer, de paarsche, striemige huid oppervlakkig, en werpt onwillekeurig den blik nog eens naar het stramme gezicht, of daar niet eene grijns misschien zijn richtige, doch aarzelende messnee beantwoordt.

Neen, niets meer; nu wezenlijk niets meer.

En weldra leveren de doorkloven, rookende lijfmoeder en de opgereten vliezen aan het levendmakend doopselbad dat ongeboren lijkje!

De Vos, die het waarschijnlijk allemaal zelf heeft beleefd, weet nog te melden dat tijdens de betreffende cholera-epidemie zo'n vijftigtal keren een 'sectio caesarea post mortem' werd uitgevoerd in het ziekenhuis waarvan hier sprake is. Maar het gebeurde daar in ieder geval door een arts. Op afgelegen dorpen, werd een dergelijke 'lijkschennis' door 'de pastoor en onderpastoor' eigenhandig gepleegd, zonder dat er een arts geraadpleegd werd. Cynisch merkt de schrijver daarbij op: een medicus hadden zij bij dit onderdeel van de zielzorg niet nodig. Zonder dokter liep het doopsel wat minder gevaar, – het leven van de vrouw aanzienlijk meer. Maar in de ogen van de geestelijkheid compenseerde het ene het andere: de moeder stierf als martelares, om de ziel van haar kind te redden. Wazenaar: 'dat maakt twee engelen met éénen slag.

De romanheld Constant Vliermans ervaart het werk in het choleragasthuis als een gruwel. Zijn leven gaat er echter niet aan kapot. Integendeel, hij realiseert zich dagelijks dat hijzelf springlevend is en gezond. In zijn vrije tijd vindt hij afleiding in het gezelschap van vrolijke vrienden, vriendenkers, 'die hunne knieën niet eeltig kropen op eene kerkbank en hunne oogen niet norsch afkeerden van een malsche meisjeskoon'.

Als de epidemie achter de rug is, krijgt Constant te horen dat zijn medewerking niet meer op prijs wordt gesteld. Hij is immers een liberaal, een vijand van de kerk. Hij is bovendien vervangbaar geworden, want nu het gevaar geweken is, zijn er liefhebbers genoeg om zijn baan over te nemen.

OBSCURANTISME

Het boek van Amand de Vos verscheen in 1879. Hij bracht het uit onder de schuilnaam Wazenaar, omdat – zoals hij in zijn voorwoord zegt – hij zich ‘nog niet driedubbel geharnast (achte) tegen ’t oordeel van de vierschaar der Kunst’. De Vos was bang voor een afkeurend, afkrakend oordeel van de recensenten, omdat hij zich graag erkend zag als litterair schrijver. Maar waarschijnlijk koos hij ook een schuilnaam, vanwege de inhoud van zijn boek. *Een Vlaamsche jongen* was een liberaal boek, gericht tegen praktijken in de Katholieke kerk, in die tijd een bolwerk van conservatisme en obscurantisme.

‘Obscurantisme’ – een Frans woord – was een van de termen die de verlichte geesten destijds gebruikten om de houding van hun tegenstanders te typeren. Obscurantisme betekende: verzet tegen modern onderwijs, tegen rationaliteit en vooruitgang. Obscurantisme betekende ‘duisternis’ door gebrek aan ‘Verlichting’. Aan dat euvel gingen, volgens de liberalen, de traditionele kerken mank, die een middeleeuws geloof in stand hielden dat de toets van rationele kritiek niet kon doorstaan.

De liberaal Amand de Vos bestreed het obscurantisme van de Katholieke Kerk in Vlaanderen. De liberaal Allard Pierson, ex-dominee en afvallig protestant, deed hetzelfde gelijktijdig met hem in Nederland, waar de Nederlands Hervormde Kerk overheersend was. In 1874, vijf jaar vóór het verschijnen van *Een Vlaamsche jongen*, schreef Pierson in het blad *Tijdspiegel* een artikel over John Stuart Mill (1806-1873). In dat artikel, getiteld ‘Mill’s logica’, behandelt hij de theorieën die door deze Engelse filosoof en econoom werden ontwikkeld over de kunst van het redeneren. De theorieën van Mill zijn ingewikkeld en het artikel dat Pierson erover schreef leest niet al te gemakkelijk. Maar dat artikel heeft een interessante slotpassage, die in dit verband veelzeggend is. Pierson eindigt namelijk met een opwekking, gericht tot Nederlandse jongeren, om Mill te bestuderen. Als zij dat doen zullen zij – naar de woorden van Pierson – ‘ondervinden dat hun geest toeneemt in kracht, dat is, in onderwerping aan wetenschappelijke tucht’. Het wapen bij uitstek om het wijd verbreide ‘obscurantisme’ te bestrijden is, volgens Pierson, wetenschappelijke tucht.

Wij hebben dubbel behoefte daaraan – aldus Pierson in 1874 – in een tijd gelijk de onze, waarin willekeur, dweepzucht, lafhartig buigen voor uitwendig gezag, mystiekerij, vrees en reactiegeest de meeningen der menschen op het dolst dooreen jagen, en niet zelden een schouwspel baren, dat men eerder in een gesticht voor krankzinnigen verwachten zou. Hartstochten en zenuwen spelen nog een groote rol op een gebied, waarop kalm onderzoek alleen het woord moest hebben. Kerkelijke machten, die men niet licht mag tellen, spannen van onderscheidene zijden samen om het licht weer uit te dooven dat het der wetenschap eindelijk gelukken mag te ontsteken. Ook in ons vaderland wordt dat kostelijke goed van onzen geest, wetenschappelijke ontwikkeling, onmiskkenbaar bedreigd, en klopt altijd hoorbaarder een obscurantisme aan de deur, dat wij met inspanning van alle onze krachten, en onder het schild onzer staatswetten, moeten weren. Al verliezen wij niet den moed, de naaste toekomst der Europeesche menschheid schijnt duister, schijnt veel te moeten vreezen van eene richting die in onwetendheid eene voorwaarde ziet van godsdienst en zedelijkheid, en dan ook eene religie en moraal predikt die alleen aan onwetenden

belangstelling kunnen inboezemen. Het komt mij voor, dat in wetenschappelijke tucht een der meest afdoende redmiddelen gelegen is, waaraan onze tijd tegenover dat altijd dreigend obscurantisme behoefte heeft.

Als Amand de Vos tussen 1874 en 1879 het artikel over Mills logica gelezen heeft, zal hij in de schrijver ervan ongetwijfeld een noordelijke geestverwant herkend hebben.